

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥ'ΑΑ)

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ. – "Ενας συμβιβασμός εύκραςίας: Ἐπὸ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἀντιφῶρος, πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Πρωτοβουλίες καὶ δεσμεύσεις, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐαγγέλου Μουτσοπούλου*.

Ἔχει κατ' ἐπανάληψιν γίνεи μακρὸς λόγος περὶ τῶν ἀπαρχῶν τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Μερικοὶ τὶς ἀνάγουν, ἐσφαλμένως, στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, στὴν ἐποχὴν ὅπου ἡ λεγόμενη φιλοσοφία τῶν φώτων ἐμφανιζόταν στὴν Δύση: αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ πρὸς ἄγνοιαν τῆς, ἐπὶ ὀλόκληρους αἰῶνες, προηγούμενης προσφορᾶς τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα, καὶ πρὸς συρρίκνωσιν τοῦ καταστατικοῦ τῆς σὲ καταστατικὸν ἐξαρτήσεως, ἂν ὄχι δουλικότητος, ἔναντι τοῦ δυτικοῦ στοχασμοῦ. Ἄλλοι διατείνονται πὼς οἱ ἀπαρχές αὐτὲς ἀναβιβάζονται κατὰ τρεῖς αἰῶνες, στὸ ἔτος 1453, πρᾶγμα πὸν ἤδη συνιστᾶ πρόοδον: τότε ἀκριβῶς, μᾶς διαβεβαιώνουν ἀπλοϊκῶς, ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει, ὡσὰν ἡ "Αλωσις ν' ἀποτελοῦσε τὴν ληξιαρχικὴν πράξιν θανάτου τῆς, καὶ τὸ Βυζάντιο νὰ μὴν εἶχε ποτὲ ἐπιβιώσει τοῦ Βυζαντίου στὴν περιοχὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Πρόκειται, φυσικὰ, περὶ χρονολογίας μοιραίας στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία, ὡστόσο, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, ἐνέχει ἀπλῆν ἀξίαν ὀρίου συμβατικοῦ.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν μιὰν ἐποχὴν στὴν ἄλλη ἐπραγμα-

* E. MOUTSOPOULOS, *Un compromis bien tempéré: De Thomas d'Aquin à Aristote, à rebours. Initiatives et engagements.*

τοποιήθη με βηματισμόν πολὺ ἀργόν¹. Προκειμένου νὰ προσδιοριστοῦν ἐπιστημονικῶς αἰτιολογημένα οἱ ἀπαρχές τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, συντρέχει λόγος νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἓνα κριτήριον οὐσιαστικὸ πρὸς τὸ ὁποῖον συμφώνως θὰ καταστῆ δυνατὸν νὰ σταθμιστῆ ὁ κυρίαρχος χαρακτῆρας τῆς σὲ σχέση πρὸς τὴν ἀρχαία καὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Κατάλληλη ἀναζήτησις ὁδηγεῖ στὴν διαπίστωση πὼς, ἀνέκαθεν, ἴδιον γνώρισμα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξεν ἢ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, ἰδιαίτερα πρὸς τὴν Δύσιν, ἀκτινοβολία τῆς, εἴτε ἀπ' εὐθείας, μέσῳ τῆς Ρώμης, εἴτε μέσῳ τῶν πρὸς Ἄνατολὰς ἐπιδράσεων τῆς, καὶ διὰ τῆς περιφερειακῆς ὁδοῦ πού, διὰ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς, ὁδηγεῖ μέχρι τῆς ἰβηρικῆς χερσονήσου κ' ἐκεῖθεν περαιτέρω. Ἀντιθέτως, ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ τροφοδοτῆται δι' ἰδεῶν δυτικῆς προελεύσεως, συχνὰ ὑπὸ μορφήν ἀντιδανείων. Μονάχα κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἤσκησε καὶ πάλιν κάποιαν ἐπίδραση στὴν Δύση, ὅπως, μεταξύ ἄλλων, στὴν περίπτωσι τῆς θεωρίας τῆς καιρικότητος, γιὰ ν' ἀρκεστῶ σ' αὐτήν. Αὐτό, συνεπῶς, ὁ ἐμπλουτισμὸς δηλαδὴ τῆς ἐν Ἑλλάδι φιλοσοφικῆς δραστηριότητος ἀπὸ τὴν δυτικὴ, συνιστᾷ τὸν κυρίως χαρακτῆρα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, αὐτὸ συνεπῶς καὶ θὰ ληφθῆ ὡς κριτήριον κάθε ἱστορικῆς περὶ αὐτῆς ἀναφορᾶς.

Ἡ ἐντελῶς πρώτη σημαντικὴ ἐκδήλωσις τοῦ τύπου αὐτοῦ θὰ χρονολογηθῆ περὶ τὸ 1355. Πρόκειται περὶ μακροπνίου προσπαθείας καί, συγχρόνως, περὶ ἐξόχου ὀρθώματος, ὀφειλομένων στὸ πνεῦμα τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, λογίου, στοχαστοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀνδρὸς μ' ἐπιρροήν², μὴ ἀποκρύπτοντος τὴν συμπάθειάν του πρὸς τὴν διανόησιν τῆς Δύσεως, ἄσχετην, φυσικά, πρὸς τὴν βάρβαρη συμπεριφορὰ τῶν σταυροφόρων ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας, ἀπὸ ἐνὸς καὶ ἡμίσεος, ἤδη, τότε, αἰῶνος, τὴν ὁποίαν ὅμως ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς εἶχεν ἀκρίτως θεωρήσει, ὡς τοῦτο ἐνίοτε συμβαίνει παρ' ἡμῖν, ὑπεύθυνη γιὰ τὰ ἰδικά της, ἐσωτερικῆς προελεύσεως, δεινά. Τὸ ἐγχείρημα τοῦ Κυδώνη συνίστατο στὴν μετάφρασιν, εἰς γλῶσσαν ἀπτικίζουσαν, τόσον τῶν ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου ὅσον καὶ τῶν δυὸ σημαντικῶν ἔργων τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἤτοι τῆς Θεολογικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Πρὸς Ἐθνικοὺς Συνόψεώς του. Οἱ μεταφράσεις αὐτὲς ὠδηγήθησαν εἰς αἴσιον πέρας, πρᾶγμα πού, ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀναβιβά-

1. Πβ. E. Moutsopoulos, *L'hellénisation du thomisme au XIVe siècle; Influences aristotéliciennes dans les traductions des œuvres de saint Thomas par D. Cydonès; La technique de reconstruction des citations aristotéliciennes chez D. Cydonès; Thomisme et aristotélisme à Byzance, Philosophie de la culture grecque*, Athènes, Académie d'Athènes, 1998, σσ. 321-339.

2. Πβ. Τοῦ αὐτοῦ, *L'idée de la liberté dans la correspondance de D. Cydonès, Diotima*, 9, 1981, σσ. 130-133.

ζει τις άπαρχές τής νεοελληνικής φιλοσοφίας κατά έναν ακόμη ολόκληρον αιώνα εν συγκρίσει προς τήν συνήθως αποδεδεγμένην χρονολογίαν³. Σε σειράν μελετών, πού έχουν δημοσιευθῆ πρό τετραετίας από τήν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν⁴, ἔχω δείξει τήν ιδιότυπη μέθοδον ἐργασίας τοῦ Κυδώνη ὁ ὁποῖος ἐκκινεῖ μὲν ἀπό τήν ἀρχήν ὅτι ἡ μετάφρασις του ἐπιβάλλεται νά εἶναι κατά τὸ δυνατόν πιστότερη πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Θωμᾶ, διαπιστώνει ὅμως ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτός, ὡς αἰς παραπέμπει στὸν «φιλόσοφον» (ἐννοεῖται στὸν κατ' αὐτὸν φιλόσοφον κατ' ἐξοχήν, δηλαδὴ τὸν Ἀριστοτέλη), λαμβάνει ὑπ' ὄψιν μονάχα τήν εἰς τήν λατινικὴν μετάφρασιν τῶν ἔργων τοῦ Σταγειρίτου, τήν ἐπιλεγομένην τοῦ Γουλιέλμου Moerbeke, λατίνου ἐπισκόπου Κορίνθου, κ' ἡ ὁποία, στήν πραγματικότητά, ὠφείλετο στήν συλλογικὴν ἐργασίαν ομάδος μεταφραστῶν, οἰκονομικῶς ἐνισχυόμενων ὑπ' αὐτοῦ, ὅπως ὠρισμένες ἐνδείξεις, κυρίως ὑφολογικὲς διαφορὲς καὶ ὅροι ἀλλέως ἐκάστοτε μεταφραζόμενοι, ἀφήνουν νά ἐννοηθῆ. Ἡ μετάφρασις αὐτὴ εἶν' ἡ ἐσχάτη ὠργανωμένη προσφορὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ πρὸς τήν Δύσιν. Ἀνελήφθη τῇ παροτρύνσει τοῦ ἴδιου τοῦ Θωμᾶ καὶ ὠλοκληρώθη τὸ ἀργότερον περὶ τὸ 1240, δεδομένου ὅτι ἀφ' ἐνὸς ἡ ἴδια ἀπετέλεσε τήν προνομιακὴν ὁδὸν προσπελάσεως τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὸν Θωμᾶν, παρὰ τήν μέχρι τότε ὑπαρξίν καὶ ἄλλων προηγηθεισῶν, πλήν ἐπὶ μέρους, μεταφράσεων τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου εἰς τήν λατινικὴν· καὶ ὅτι, ἀφ' ἑτέρου, ὁ Θωμᾶς ἐχρειάστη τοῦλάχιστον εἴκοσιν ἔτη προκειμένου νά ὠλοκληρώσει τὰ προαναφερθέντα ἔργα του πρὸ τοῦ θανάτου του, ἐπισυμβάντος κατὰ τὸ ἔτος 1260. Ἡ ἐν λόγῳ μετάφρασις, ὁμολογουμένως, βρῖθει σφαλμάτων⁵, εἰς βαθμὸν ὥστε νά ἔχει ἐπηρεαστῆ ἡ ὁρθότης τῶν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ἀναφορῶν τοῦ Θωμᾶ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι οὐσιῶδες καθ' ὃ μέτρον ὁ Θωμᾶς μονίμως στηρίζεται ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ

3. Πβ. Τοῦ αὐτοῦ, *Φιλόσοφοι τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα, Ἰδρυμα τοῦ Αἰγαίου, 1991, σσ. 197· 216· 219-221.

4. Πβ. ἄνωτ., καὶ σημ. 1.

5. Πβ. λ.χ. κατωτ., καὶ σημ. 13. Πβ. A. Jourdain, *Recherches sur l'âge et l'origine des traductions d'Aristote*, Paris, 1842· G. Verbeke, *G. de Moerbeke, traducteur de Proclus*, 1953· *de Themistius*, 1957· *d'Ammonius*, 1961. Ἡ μετάφρασις τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ ἐπιλεγομένη τοῦ Moerbeke, γενομένη κατὰ προτροπὴν τοῦ Θωμᾶ, περιλαμβάνει συγκεκριμένως τὸ βιβλίον Θ τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*, τὰ *Πολιτικά*, τὴν *Ρητορικὴν* καὶ τὰ βιβλία Α καὶ Γ τῶν *Μετεωρολογικῶν*. Δὲν εἶναι ἐπακριβῶς γνωστὸν ἂν περιλαμβάνει καὶ τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* στὰ ὁποῖα ὁ Θωμᾶς προσφεύγει συχνά. Εἶναι πιθανὸν τὸ ἀντίστοιχον κείμενον νά διεμορφώθη κατὰ προτροπὴν τοῦ Θωμᾶ κι αὐτό, πλήν ὡς ἀναθεώρηση παλαιότερας μεταφράσεως.

μεσαιωνική αυτή άντανάκλασις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Δύσιν ἔφθασε, συνεπῶς, μέχρις αὐτῆς ἠλλοιωμένη. Ἡλλοιωμένη παραμένει λοιπὸν κ' ἡ εἰκὼν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν μέχρι σήμερον θωμικὴν παράδοσιν.

Τελῶν ἐν γνώσει τῆς καταλυτικῆς αὐτῆς ἀτελείας, ὁ Κυδώνης ἀποφασίζει ὅπως, μεπαφράζων ὁ ἴδιος, παραμένει πιστὸς τόσον εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ὅσον καὶ στὸν Θωμᾶν, ἔστω κι ἂν, εἰς ὠρισμένες περιπτώσεις ἀμφισβήτησεως, χρειαστῆ νὰ εὐνοήσει τὸν δεύτερον ἐξ αὐτῶν. Τὸν φαντάζεται κανεὶς ἐργαζόμενον μ' ἓνα χειρόγραφον τοῦ Θωμᾶ γραφὲν πρὸ μερικῶν μόλις δεκαετιῶν, ἐξ αὐτῶν λ.χ. πού σήμερα διατελοῦν ἀποκείμενα στὴν βιβλιοθήκη τῆς Κρυπτοφέρρης, καὶ τὰ ὁποῖα ἐμελέτησα δίχως νὰ κατορθώσω, δυστυχῶς, μέχρι τοῦδε νὰ τὸ ἐντοπίσω· καὶ μ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ἑνδεκάτου λ.χ. αἰῶνος, ἐξ αὐτῶν πού ἐν συνεχείᾳ ἔλαβαν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν Δύσιν, καὶ τὸ ὁποῖον, ἐξ ὀρισμοῦ, δὲν εἶν' ἐφικτὸν ν' ἀνευρεθῆ. Ἐξ ἄλλου, εἶναι εἰσέτι ἀδύνατον ν' ἀποφανθῆ κανεὶς περὶ τοῦ ἂν τὸ χειρόγραφον ἐκεῖνο τοῦ Κυδώνη, πού ἀπόκειται στὴν Βατικανὴ βιβλιοθήκη, εἶναι, καθὼς τινὲς διατείνονται, πραγματικὸν αὐτόγραφον, ὁπότε τ' ἄλλα, μεταγενέστερα, χειρόγραφα, ἀποκείμενα σ' ἄλλες βιβλιοθήκες, συνιστοῦν, φυσικά, ἀπόγραφα ἐκείνου, ἢ ἂν ὅλα, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, ἀνάγονται σ' ἄλλο χειρόγραφο. Ἡ ἐπίλυσις τοῦ προβλήματος αὐτοῦ θὰ συντελέσει τὰ μέγιστα στὴν προώθησιν τῆς περὶ τὸν Κυδώνην ἐρεῦνης. Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν δυσχερειῶν αὐτῶν, ἡ ἔκδοσις τῆς μεταφράσεως τοῦ Κυδώνη εἶναι κριτικὴ κι ὄχι διπλωματικὴ. Εἶναι εὐλογον τὸ ὅτι ἡ ἔκδοσις αὐτῆ συντελεῖ, ἤδη, καὶ μάλιστα οὐσιωδῶς, στὴν ἐρευνα τῆς ἱστορίας τόσον τοῦ ἀριστοτελισμοῦ ὅσον καὶ τοῦ θωμισμού.

Οἱ νοηματικὲς ἀποκλίσεις τῆς λατινικῆς μεταφράσεως ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ὁ Θωμᾶς παραλαμβάνει τὰ χωρία στὰ ὁποῖα παραπέμπει προσδιορίζουν ἐκάστοτε τίς διαφορὰς διαδικασίαι ἀποκαταστάσεώς των ἀπὸ τὸν Κυδώνην. Ἐχω ἀναλυτικῶς προσεγγίσει μέχρι τοῦδε μεγάλον ἀριθμὸν ἀποκατεστημένων ἀπὸ τὸν Κυδώνην χωρίων, κ' ἐξηγήσει διὰ μακρῶν τίς παντοῖαι σχετικὲς διαδικασίαι πού ἀκολουθήθησαν σχετικῶς, ὡς καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς διττῆς πιστότητος τοῦ Κυδώνη πρὸς ἀμφοτέρω τὰ πρότυπά του· πιστότητος πού ἐκδηλώνεται διὰ τῆς συγκροτήσεως ἐνὸς τρίτου κειμένου πού, γενικῶς, κι ἀπὸ πλευρᾶς σημασιολογικῆς, δὲν ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸ πνεῦμα οὔτε τῶν λατινικῶν χωρίων, ὅπως τὰ δέχεται ὁ Θωμᾶς, οὔτε τῶν αὐθεντικῶν ἀριστοτελικῶν χωρίων. Ὡστόσο ὁ ζῆλος τοῦ Κυδώνη πρὸς ἀποκατάστασιν χωρίων εἰς τὴν ἰδικὴν του μετάφρασιν ἀναμφισβήτητα ὑποτάσσεται στὸν σχετικὸν του ζῆλον πιστότητος κυρίως εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ υἱοθετούμενον κείμενον. Ὅ,τι προέχει γι' αὐτὸν εἶναι νὰ μὴ ἀποκλίνει ὁ ἴδιος ἀπροκαλύπτως ἀπὸ τὴν εἰς τὴν λατινικὴν ἀπόδοσιν τοῦ Ἀριστοτέλους. Αὐτὸ προσδίδει στὸ ἴδιον αὐτοῦ κείμενον ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον. Ὅπως δὴποτε, προκειμένου νὰ ἐπιλέξει ἀπόδοσιν τοῦ Ἀριστοτέλους ὅπως ἀντιλήθεται

πρὸς τὴν τοῦ λατινικοῦ κείμενου ὁ Κυδώνης δὲν διστάζει νὰ παραιτηθῆ τοῦ ἐγχειρήματος.

Θὰ ἐξεικονίσω τὴν περὶ τῶν ἀνωτέρω ἐξενεχθεῖσαν ἄποψίν μου διὰ μερικῶν παραδειγμάτων εἰλημμένων ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ ὑπὸ ἔκδοσιν τελούντος τόμου 18 τῆς κυδωνείου μεταφράσεως τῆς Θεολογικῆς συνόψεως (σούμμας), ποῦ θὰ διασαφήσουν τὶς διαφορὰς πλευρὰς τῆς τακτικῆς αὐτῆς, σημειώνοντας πῶς, κατὰ τὸ σύνολόν του, τὸ αὐθεντικὸν ἀριστοτελικὸν κείμενον ἀλλοιώνεται εἰς τὴν λατινικὴν, ἰδίᾳ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν μιᾶς ἀπλουστεύσεώς του. Γενικῶς, τὸ ἀριστοτελικὸν κείμενον εἶναι ἀναλυτικώτερον τοῦ ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ συνεργείου τοῦ Moerbeke προκύπτοντος: πρόκειται περὶ συνήθους τάσεως συμπτώξεως τῶν ὑπὸ τοῦ Σταγειρίτου χρησιμοποιοιμένων ἐκφράσεων, ὥστε αὐτές, δι' ἀπλουστεύσεως, νὰ καθίστανται εὐχερέστερον κατανοητές. Εἰς τὴν πλειονότητά τῶν περιπτώσεων, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ὁ Κυδώνης προσπαθεῖ νὰ ὑπερβῆ τὶς διαφορὰς διὰ συμβιβασμοῦ, κράσεως κ' ἐναρμονίσεως ποῦ ὀδηγοῦν στὸ ἰδικόν του τρίτον κείμενον, χάρις εἰς τὸν ἐκ μέρους του σεβασμὸν ἀμφοτέρων τῶν προτύπων του, συμφώνως πάντοτε πρὸς τὶς μόνιμες προτεραιότητές του. Ἐπαναλαμβάνω πῶς, εἰς ὅ,τι ἀκολουθεῖ, παρέχονται ἀποκλειστικῶς παραδείγματα σπάνιας, ἔστω, ἐμμονῆς τοῦ Κυδώνη εἰς τὸ λατινικὸν κείμενον, κι ἀναζητοῦνται οἱ λόγοι τῆς ἐπιλογῆς του αὐτῆς. Ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ἡ δημιουργικὴ συνεισφορά τοῦ Κυδώνη ἔχει ἤδη ἐπαρκῶς μελετηθῆ ἀπὸ τὸν ὀμιλοῦντα ὁ ὁποῖος δρᾶττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ παραπέμψῃ στὶς προηγούμενες μελέτες του.

Παράδειγμα πρῶτον. Ἄριστ., Ἡθ. Νικομ., Ε 3 1130 a 8: «αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη οὐ μέρος ἀρετῆς, ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστίν, οὐδ' ἡ ἐναντία ἀδικία μέρος κακίας ἀλλ' ὅλη κακία». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 58,5 (σ. 30): «*justitia est omnis virtus*». Κυδ., Ζήτ. LVIII, ἄρθρ. 5 (σ. 17 τοῦ χφ.): «δικαιοσύνη ἐστὶ πᾶσα ἀρετὴ». Ὁ Ἄριστοτέλης συγκρίνει δύο ζεύγη ἐνοιῶν: ἀφ' ἑνός, τὶς ἐννοιες τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀδικίας· ἀφ' ἑτέρου, τὶς ἐννοιες τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας, σημειώνοντας πῶς ἐκεῖνες τοῦ πρώτου ζεύγους δὲν εἶναι, ἀντιστοίχως, μέρη ἐκείνων ποῦ ἀνήκουν στὸ δεύτερο ζεῦγος, ἀλλ' ὄψεις των τόσο σημαντικῆς, ὥστε νὰ καλύπτουν οἰοῦναι τὸ σύνολον τοῦ σημασιολογικοῦ των ἀναφορικοῦ: μ' ἄλλους λόγους, τὸ σημαντικώτερον εἶδος θὰ πρέπει νὰ καθορίζει ὀλόκληρον τὸ γένος. Ὁ ὅρος-κλειδί εἶν' ἐδῶ ἡ λέξις ὅλη. Ἀπὸ τὴν λατινικὴ μετάφραση τοῦ χωρίου ὁ Θωμᾶς ἀπομονώνει τοὺς ὅρους δικαιοσύνη καὶ ἀρετὴ, ὥστε νὰ τοὺς συσχετίσει, καὶ παραλείπει τοὺς ὅρους ἀδικία καὶ κακία τῶν ὁποίων ὁ συσχετισμὸς, ἤδη παρ' Ἄριστοτέλει, εἶναι μόνον συμπληρωματικὸς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ πρῶτο ζεῦγος. Τὸ σπουδαιότερον εἶναι πῶς, εἰς τὸ λατινικὸν κείμενον, ὁ ὅρος *totā* (ὅλη) ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ τοῦ ὅρου *omnis* (πᾶσα), πράγμα ποῦ μεταβάλλει ἐντελῶς τὸ νόημα τῆς φράσεως: ἡ δικαιοσύνη παύει νὰ θεωρεῖται εἶδος, ἔστω καὶ κυρίαρχον, τοῦ γένους ἀρετῆ, ἐνῶ ἡ ἀρετὴ

ἐμφανίζεται εἶδος τοῦ γένους δικαιοσύνη. Ἀντικαθιστῶντας τὸν ὄρον ὅλη διὰ τοῦ ὄρου πᾶσα, ὁ Κυδώνης ἀπλῶς ἀποδέχεται τὴν ἀντίστοιχην ἀντικατάσταση στὸ λατινικὸ κείμενον, ἀδιαφορῶντας περὶ τῆς οὕτω δημιουργημένης σημαντικῆς σημασιολογικῆς διαφορᾶς ἣ, μᾶλλον, πιστοποιούμενος πὼς δὲν τὴν ἀντιλαμβάνεται. Ἡ στάσις αὐτῆ εἶν' ἐντελῶς σύμμορφος πρὸς τὶς προτεραιότητες ἀρχῆς, τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ἔχει ἀποδεχθῆ.

Παράδειγμα δεύτερον. Ἄριστ., Πολιτικῶν, Α1, 1252 a 7: «ὅσοι μὲν οὖν οἴονται πολιτικὸν καὶ βασιλικὸν καὶ οἰκονομικὸν καὶ δεσποτικὸν εἶναι τὸν αὐτὸν οὐ καλῶς λέγουσιν· πλήθει γὰρ καὶ ὀλιγότῃ νομίζουσι διαφέρειν, ἀλλ' οὐκ ἔδει τούτων ἕκαστον, οἷον ἂν μὲν ὀλίγην, δεσπότην, ἂν δὲ πλείονων, οἰκονόμον, ἂν δ' ἔτι πλείονων, πολιτικὸν ἢ βασιλικὸν, ὡς οὐδὲν διαφέρουσαν μεγάλην οἰκίαν ἢ μικρὰν πόλιν». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 58,7 (σ. 38): «non bene dicunt qui dicunt civitatem et domum et alia huiusmodi differe solum multitudine et paucitate, et non specie». Κυδ., Ζήτ. LVIII, ἄρθρ. 7 (σ. 21 τοῦ χφ.): «Οὐ καλῶς φασιν οἱ λέγοντες πόλιν καὶ οἰκίαν καὶ τὰ τοιαῦτα διαφέρειν τῷ πολλῷ μόνον καὶ τῷ ὀλίγῳ, ἀλλ' οὐ καὶ εἴδει». Πάλιν ἐδῶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπλουστευτικῆς συρρικνώσεως εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν καὶ στὸ κυδώνειον κείμενον εἶναι προφανῆς. Ὁ Ἄριστοτέλης ἀναφέρει τέσσερις κατηγορίες διοικούντων, ἀρχικῶς ἀπαριθμῶντάς τες ἀνεξαρτήτως ἐκτιμῆσεως ἢ ἀξιολογήσεως, ἐν συνεχείᾳ ὅμως προνοεῖ νὰ κλιμακώσει τὴν σπουδαιότητα τῶν ἀντιστοίχων εὐθυνῶν, ἀναφέρων κατὰ σειράν τὸν οἰκοδεσπότην, τὸν διαχειριστήν, τὸν πολιτικὸν καὶ τὸν ἡγεμόνα, ὥστε νὰ ὑπογραμμίσαι πὼς διαφοροποιῶνται ἀλλήλων ἀπὸ ἀπόψεως ὅχι μόνον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπ' αὐτῶν διοικουμένων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐμβελείας τῶν καθηκόντων τους. Παρατηρεῖται μετάβασις ἀπὸ ἓνα θέμα ποσοτικῆς εἰς ἓνα θέμα ποιοτικῆς⁶ τάξεως. Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ὁ Ἄριστοτέλης εὐχαρίστως θὰ ὠνόμαζε τὴν μεταβολὴν αὐτὴν «μετάβασιν εἰς ἕτερον γένος»⁷. Ἀληθεύει, βεβαίως, ὅτι, πρὸς ὅσους διατείνονται πὼς οἱ λειτουργίες ποῦ ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἐκάστην τῶν ἀπαριθμουμένων διοικητικῶν κατηγοριῶν δὲν διαφέρουν εἰμῆ ὡς πρὸς τὴν σπουδαιότητά των, ὁ Ἄριστοτέλης ἀντιπαρτηρεῖ τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλαδὴ οἱ λειτουργίες αὐτὲς εἶναι ὅλως ἀνόμοιες, ἀναλόγως τῆς περιπτώσεως. Ὁ ἴδιος μάλιστα σημειώνει τὴν μεταξύ μεγάλου οἴκου καὶ μικρῆς

6. Ὁ Hegel θὰ ἐνθυμηθῆ τὸ ἀριστοτελικὸν αὐτὸ μάθημα, *Science de la logique*, ἔκδ. Lasson, τ. 1, σσ. 383-384, διακρίνοντας τὴν ποιοτικὴν διαφορὰν ποῦ προκύπτει ἀπὸ μίαν ποσοτικὴν αὐξησιν διὰ τῆς ὑπερβάσεως ἐνὸς κρισίμου, καιρικοῦ, σημείου. Πβ. E. Moutsopoulos, *Histoire et temporalité chez Hegel, Kairos. La mise et l'enjeu*, Paris, Vrin, 1991, σσ. 300-312, ἰδία σσ. 303-304.

7. Πβ. Ἄριστ., Ἀναλ. ὕστ., Γ 7, 75 a 38· *Περὶ οὐρανοῦ*, Α1, 268 b 1.

πόλεως ύφισταμένην διαφοράν. Ὁ Θωμᾶς ἀπομονώνει τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἀναφοράν τοῦ Ἀριστοτέλους προκειμένου νὰ τὴν ἐντάξει στὸν ἰδικόν του λόγον, καὶ συμπυκνώνει τὰ ὑπόλοιπα εἰς τὴν φράσιν «*et alia huiusmodi*», τὴν ὁποίαν ὁ Κυδώνης μεταφράζει διὰ τοῦ καὶ τὰ τοιαῦτα, ἀπλοποιώντας τὴν ἀκόμη περισσότερο. Πλήν, ἀμφότεροι λησμονοῦν πῶς, παρ' Ἀριστοτέλει, γίνεται λόγος περὶ διαφορῶν μεταξύ λειτουργιῶν καὶ ὄχι μεταξύ πεδίων δράσεως. Ὡστόσο, δίκαιον εἶναι ν' ἀναγνωριστῇ σ' αὐτοὺς πῶς εἰς τίς ἀντίστοιχες ἐκφράσεις των ἡ ἰδέα τῆς ἀντιθέσεως μεταξύ ποσότητος καὶ ποιότητος ἐκτίθεται, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, καθαρώτερον ἀπ' ὅσον παρ' Ἀριστοτέλει, παρὰ τὸ συμπεπυκνωμένον τῶν κειμένων τους. Ἡ σπουδαιότης τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου εἶδει ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὑποβαθμίζεται, οὕτως εἰπεῖν, ὡς ἐκ τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν ὁ ὅρος αὐτὸς κατέχει ἐντὸς τῆς φράσεως, ἐνῶ οἱ δύο μεταγενέστεροι τοῦ Σταγειρίτου τοῦ ἀποδίδου εἰς τὸν ὅρον αὐτὸν ἐπιλεκτικὴν θέσιν εἰς τὸ τέλος τῆς προτάσεως.

Τρίτον παράδειγμα. Ἀριστ., Ἡθ. Νικομ., Ε 7, 1132b 1: «Ἐλήλυθε δὲ τὰ ὀνόματα ταῦτα, ἧ τε ζημία καὶ τὸ κέρδος, ἐκ τῆς ἐκουσίου ἀλλαγῆς· τὸ μὲν γὰρ πλέον ἔχειν ἢ τὰ ἑαυτοῦ, κερδαίνειν λέγεται, τὸ δ' ἔλαττον τῶν ἐξ ἀρχῆς, ζημιουῖσθαι». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 58, 11 (σ. 50): «*omne superfluum in his quae ad iustitiam pertinent, lucrum extenso nomine vocatur; sicut et omne quod minus est vocatur damnum*». Κυδ., Ζήτ. LVIII, ἄρθρ. 11 (σσ. 27-28 τοῦ χφ.): «πᾶν τὸ περιττεῦον ἐν τοῖς εἰς τὴν δικαιοσύνην ἀνήκουσιν ἐκτεταμένῳ ὀνόματι (ἧτοι ἐν γένει) κέρδος καλεῖται, ὡσπερ καὶ πᾶν τὸ ἔλαττον ζημία». Στὴν κεφαλαιώδους σημασίας ἐκφοράν του, ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει πῶς οἱ ὅροι κέρδος καὶ ζημία προέρχονται («ἐλήλυθε») ἐκ τῆς ἐκουσίου ἀλλαγῆς. Ἡ δεύτερη πρότασις, «τὸ μὲν γὰρ... ζημιουῖσθαι», τίθεται ἀπλῶς ὡς αἰτιολογικὸν συμπλήρωμα τῆς φράσεως αὐτῆς. Εἰς τὴν πραγματικότητα, τὸν Θωμᾶν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρει μονάχα τὸ ἐν λόγῳ συμπλήρωμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται σπουδαιότης κατ' ἀποκλειστικότητα. Ὁ Κυδώνης ἀπλῶς ἀκολουθεῖ, ἐνῶ, διὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συνόλου ἐστιάζεται εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐκουσίου ἀλλαγῆς, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τῆς φράσεως περιέχει ἀπλῶς σειρὰν ἀπλῶν διαπιστώσεων. Ἀντιθέτως, τὸ λατινικὸν κείμενον ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴν τοῦ δικαίου: «*cuique suum*» (ἐκάστῳ τὰ ἑαυτοῦ)⁸, τὴν ὁποίαν ἡ

8. Ὁ ὅρος προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, D. 1, 1, 10 (Ulpianus): πβ. Π. Βραῦλα-Ἀρμένη, Περὶ θεοῦ, ψυχῆς καὶ ἠθικοῦ νόμου, Π. Βραῦλα-Ἀρμένη *Φιλοσοφικά ἔργα*, τ. 2, Θεσσαλονίκη, Ἰδρυμα Ἑρεῦνης καὶ Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, 1971, σ. 215, 26, ἐκδ. ὑπὸ Ε. Μουτσοπούλου καὶ Αἰκ. Δώδου, *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum (CPGR)*, ἔκδ. ὑπὸ τῆν διεύθ. Ε. Μουτσοπούλου.

ἀριστοτελική ἔκφρασις «τὰ ἑαυτοῦ» ὑπαινίσσεται «πρὸ τοῦ γράμματος», διὰ τῆς ἀκομφῆς ἀποδόσεώς της: «quae ad justitiam pertinent». Ὁ Κυδώνης ἀποδεικνύεται, καὶ πάλιν ἐδῶ, πιστὸς μεταφραστῆς τοῦ Θωμᾶ καὶ δὲν κρίνει ἀναγκαῖον νὰ προστρέξει στὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλους ἄνευ, φαινομενικῶς, ἀποχρῶντος λόγου.

Τέταρτον παράδειγμα. Ἀριστ. Ἡθ. Νικομ., Α 1, 1004 b 27: «Ἐκαστος δὲ κρίνει καλῶς ἃ γιγνώσκει, καὶ τούτων ἐστὶν ἀγαθὸς κριτής». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 60, 1 (σ. 66): «unusquisque bene iudicat quae cognoscit, et sic iudicium ad vim cognoscitivam pertinere videtur». Κυδ., Ζήτημα LX, ἄρθρ. 1 (σ. 35, σημ. 189 τοῦ χφ.): «Ἐκαστος ἃ γιγνώσκει καλῶς κρίνει καὶ οὕτω τὸ κρίνειν τῆς γνωστικῆς δυνάμεως εἶναι δοκεῖ». Ὁ Ἀριστοτέλης δείχνει νὰ ἐπαναλαμβάνει ἑαυτὸν συνδυάζοντας δύο προτάσεις φαινομενικῶς ταυτόσημες. Πρόκειται προφανῶς περὶ ὄχλου ἐντεταγμένου ἀπὸ κάποιον ἀντιγραφέα εἰς τὸ κείμενον ἐνὸς χειρογράφου ἀπὸ τὸ ὅποιον προῆλθον καὶ ἄλλα χειρόγραφα. Ἀντιθέτως, ὁ Θωμᾶς, ἀκολουθούμενος καὶ πάλιν πιστῶς ὑπὸ τοῦ Κυδώνη, ἀναφέρει μονάχα τὴν μίαν ἐκ τῶν δύο ὁμοίων προτάσεων, προφανῶς προελθοῦσαν ἐκ χειρογράφου ἄνευ τῆς ὡς ἄνω προσθήκης, γιὰ νὰ ἐξαγάγει τὸ σημαντικὸν συμπέρασμα πὼς ἡ κρίσις εἶναι ὕψις τῆς γνωστικῆς λειτουργίας.

Πέμπτον παράδειγμα. Ἀριστ., Ἡθ. Νικομ., Ε 7, 1132 a 20: «Τὸ δ' ἐπὶ τὸν δικαστὴν ἵεναι ἐστὶν ἐπὶ τὸ δίκαιον· ὁ γὰρ δικαστῆς βούλεται εἶναι ὅσον δίκαιον ἔμψυχον». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 60, 1 (σ. 68): «homines ad iudicem confugiunt sicut ad quandam justitiam animatam». Κυδ., Ζήτ. LX, ἄρθρ. 1 (σ. 36, σημ. 196 τοῦ χφ.): «οἱ ἄνθρωποι καταφεύγουσιν εἰς τὸν δικαστὴν ὡσπερ εἰς τινα δικαιοσύνην ἔμψυχον». Καὶ πάλιν ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ δύο φράσεις ὁπωσοῦν ἰσοδύναμες: ἡ πρώτη ἀναφέρεται εἰς τὸν προσφεύγοντα· ἡ δευτέρα, εἰς τὸν δικαστὴν. Πράγματι, ὁ προσφεύγων ἀπευθύνεται πρὸς τὸν δικαστὴν ὁ ὅποιος ἐνσαρκώνει τὴν δικαιοσύνην («τὸ δίκαιον»): ὁ δικαστῆς, πάλιν, ἀποδέχεται οἰκιοθελῶς («βούλεται») ὅτι τὴν ἐνσαρκώνει. Ὁ Θωμᾶς παραλείπει τὴν δευτέρην φράσιν θεωρῶντάς τιν ἐπιπλέον, ἐνδιαφερόμενος μονάχα γιὰ τὴν στάσιν τοῦ προσφεύγοντος καὶ ὄχι γιὰ τὴν στάσιν τοῦ δικαστοῦ, τὴν ὁποίαν ἐκλαμβάνει ὡς δεδομένην, προσλαμβάνει ὅμως ἀπὸ τὴν δευτέρην φράσιν τὸν ὅρον «ἔμψυχον», «animatam», διὰ τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζει τὸν ὅρον «δίκαιον» («justitiam») τῆς πρώτης φράσεως. Τέλος, ἡ ἰσοδυναμία τῶν ὄρων «δίκαιον» καὶ «justitia» εἶναι ὅλως ἀτελής. Παρὰ ταῦτα, ὁ Κυδώνης υἱοθετεῖ τὸν ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ εἰσαγόμενον ὅρον «δικαιοσύνη» («justitia»).

Ἑκτον παράδειγμα. Ἀριστ., Ἡθ. Νικομ., Α 5, 1095 b 26: «Ἐπι δ' εἰκόσασιν τὴν τιμὴν διώκειν, ἵνα πιστεύσωσιν ἑαυτοὺς ἀγαθοὺς εἶναι· ζητοῦσι γοῦν ὑπὸ τῶν φρονίμων τιμᾶσθαι, καὶ παρ' οἷς γιγνώσκονται καὶ ἐπ' ἀρετῇ». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 63, 3 (σ. 10, 38): «Honor enim nihil aliud esse quam reverentia quaedam

alicui exhibita in testimonium virtutis». Κυδ., Ζήτ. LX, ἄρθρ. 3 (σ. 70, σημ. 333 τοῦ χφ.): «Ἡ γὰρ τιμὴ οὐδὲν ἕτερον δοκεῖ εἶναι ἢ αἰδῶς τίς τιμὴ διδομένη εἰς μαρτύριον ἀρετῆς». Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμετωπίζει τὴν τιμὴν a parte hominum, καὶ παρέχει περὶ αὐτῆς ἐρμηνείαν ψυχολογικήν. Ὁ Θωμᾶς, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Κυδῶνη, τὴν ἀντιλαμβάνεται καθ' ἑαυτήν, παρέχοντας καὶ τὸν ὀρισμὸν τῆς. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν τὶς τιμὰς ὡς ἐπιβεβαιώσεις τῆς ἀρετῆς των περὶ τῆς ὁποίας οἱ ἴδιοι ἀμφιβάλλουν εἰσέτι («ἵνα πιστεύσωσιν»). Πρὸς τοῦτο ἀναμένουν τιμὰς παρεχόμενες ὑπὸ τῶν «φρονίμων»⁹ οἱ ὅποιοι τοὺς ἐκτιμοῦν καὶ εἶναι ἀρμόδιοι νὰ ἐπιβραβεύσουν τὴν ἀρετὴν τους. Γιὰ τὸν Θωμᾶν, ἡ τιμὴ εἶναι τρόπος ἐκφράσεως σεβασμοῦ καὶ τεκμήριον, «testimonium», ἀναγνωρίσεως τῆς ἀρετῆς τοῦ τιμωμένου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Κυδῶνην («μαρτύριον ἀρετῆς»).

⁹Ἐβδομον παράδειγμα. Ἀριστ., Πολιτ., Α 8, 1256 b 15: «ὥστε ὁμοίως δῆλον ὅτι καὶ γενομένοις οἰητέον τὰ τε φυτὰ τῶν ζώων ἕνεκεν εἶναι καὶ τᾶλλα ζῶα τῶν ἀνθρώπων χάριν, τὰ μὲν ἡμέρα καὶ διὰ τὴν χρῆσιν καὶ διὰ τὴν τροφήν, τῶν δ' ἀγρίων εἰ μὴ πάντα, ἀλλὰ τὰ γε πλεῖστα τῆς τροφῆς καὶ ἄλλης βοήθειας ἕνεκεν, ἵνα καὶ ἐσθῆς καὶ ἄλλα ὄργανα γίνηται ἐξ αὐτῶν· εἰ οὖν ἡ φύσις μὴθὲν μῆτε ἀτελὲς ποιεῖ μῆτε μάτην, ἀναγκαῖον τῶν ἀνθρώπων ἕνεκεν αὐτὰ πάντα πεποιημένα τὴν φύσιν». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 64, 1 (σ. 20, 38): «Et inde est quod sicut in generatione hominis prius est vivum, deinde animal, ultimo autem homo, ita etiam ea quae tantum vivunt, ut plantae, sunt communiter propter animalia; omnia autem animalia sunt propter hominem. Et ideo si homo utatur plantis ad utilitatem animalium, et animalibus ad utilitatem hominum, non est illicitum, ut etiam patet per Philosophum. Inter alios autem usus maxime necessarius esse videtur ut animalia plantis utantur in cibum, et homines animalibus, quod sine mortificatione eorum fieri non potest. Et ideo licitum est et plantas mortificare in usum animalium, et animalia in usum hominum, ex ipsa ordinatione divina». Κυδ., Ζήτ. LXIV, ἄρθρ. 1 (σ. 74, σημ. 354-356 τοῦ χφ.): «Καὶ διὰ τοῦτο ὡσπερ ἐν τῇ τοῦ ἀνθρώπου γενέσει πρῶτόν ἐστι ζῶν, εἶτα ζῶον, καὶ ἐφεξῆς ἄνθρωπος, οὕτω καὶ τὰ ζῶντα μόνον, ὡσπερ τὰ φυτὰ, κοινῶς εἰσι τῶν ἄλλων εἵνεκα ζώων, καὶ τὰ

9. Π6. Ἀριστ., Τοπ., Ε 5, 134 a 34: «τὸ φρόνιμον ἴδιον τοῦ λογικοῦ». Πητ., Γ 16, 1417 a 26: «φρονίμου τὸ ὠφέλιμον διώκειν, ἀγαθοῦ τὸ καλὸν διώκειν». Ἡθ. Νικομ., Ζ 13, 1144 a 36: «ἀδύνατον φρόνιμον εἶναι μὴ ὄντα ἀγαθόν». Π6. P. Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Paris, P.U.F., 1962, ἐνθα ἡ φρόνησις συνδέεται πρὸς τὴν ζήτησιν τοῦ καιροῦ. Π6. Ἡδὴ Πλάτ., Τίμ., 80 b: «ἔμφρονες», μ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸν ὄρον «κομφίαι», τοῦ Θεαιτήτου, 156 a. Π6. E. Μουτσοπούλου, Ἡ σημασία τοῦ θαυμαστοῦ ἐν τῷ πλατωνικῷ «Θεαιτήτῳ», *Παρνασσός*, 7, 1965, σσ. 83-87.

ζῶα τῶν ἀνθρώπων. Καὶ διὰ τοῦτο εἴ τις χρῆται τοῖς φυομένοις εἰς τὴν τῶν ζῶων ὠφέλειαν, καὶ τοῖς ζῴοις πρὸς τὴν τῶν ἀνθρώπων, οὐχ ὁ μὴ ἔξεστι πράττειν, ὡς φησι καὶ ὁ Φιλόσοφος ἐν τῷ α' τῶν Πολιτικῶν. Τῶν δ' ἄλλων χρήσεων ἀναγκαιοτάτη εἶναι δοκεῖ, τὸ τοῖς φυτοῖς εἰς τροφήν χρῆσθαι τὰ ζῶα, καὶ τοὺς ἀνθρώπους τρέφεσθαι ἐκ τῶν ζῶων, ὅπερ ἀδύνατον γίνεσθαι μὴ φονευομένων τῶν ζῶων. Ὅθεν ἔξεστι καὶ τὰ φυτὰ τῶν ζῶων χάριν ἀποκτινύναι¹⁰ καὶ τὰ ζῶα διὰ τοὺς ἀνθρώπους, κατ' αὐτὴν τὴν θεῖαν τάξιν». Εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλους διαπιστώνεται μιὰ τελεοκρατία ἐνύπαρκτος εἰς τὴν φύσιν, καὶ ἔκδηλος, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ σύνολον τοῦ οἰκοσυστήματος, ἀναγομένου εἰς θεῖαν τάξιν: τὰ φυτὰ χάριν τῶν ζῶων, τὰ ζῶα χάριν τοῦ ἀνθρώπου (τροφή, ἐνδυματικὴς ἀνάγκη, ἐργαλεία). Διὰ τῆς κυριολεκτικῶς πληθωρικῆς ἐρμηνείας τοῦ χωρίου ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ ἐπιδιώκεται διττός σκοπός: (α) νὰ δειχθῇ ἡ ἀπόλυτος ὑπεροχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ πλάσιον τῆς φύσεως· καὶ (β) νὰ δικαιολογηθῇ ἡ διὰ λόγους πρακτικῶς σφαγῆ τῶν ζῶων. Ὁ Κυδώνης ἀρκεῖται κ' ἐδῶ εἰς τὴν μᾶλλον ἢ ἥττον πιστὴν μετάφρασιν τοῦ λατινικοῦ κειμένου.

Ὅγδοον παράδειγμα. Ἀριστ., Ἡθ. Νικομ., Η 7, 1149 a 25: «Ἐοικε γὰρ ὁ θυμὸς (= τὸ θυμικόν) ἀκούειν μὲν τι τοῦ λόγου, παρακούειν δέ, καθάπερ οἱ ταχεῖς τῶν διακόνων <οἱ>, πρὶν ἀκοῦσαι πᾶν τὸ λεγόμενον, ἐκθέουσιν, εἶτα ἀμαρτάνουσι τῆς προστάξεως, καὶ οἱ κύνες <οἱ>, πρὶν σκέψασθαι εἰ φίλος, ἂν μόνον ψοφήσῃ, ὑλακτοῦσιν». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 724 (σ. 168, 38): «ira non perfecte audit rationem». Κυδ., Ζήτ. LXXII, ἄρθρ. 4 (σ. 143, σσμ. 601 τοῦ χφ.): «ἡ ὀργὴ οὐ τελείως ὑπακούει τῷ λόγῳ». Ὡς συνήθως, ὁ Θωμᾶς, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Κυδώνη, ἀπλουστεύει πάλιν ἐδῶ τὴν ἀναλυτικὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀριστοτέλους, προκειμένου νὰ θέσει τὸν τόνον ἐπὶ τοῦ χρησιμωτέρου, διὰ τὴν συλλογιστικὴν του, στοιχείου τοῦ ἀριστοτελικοῦ χωρίου. Τὸ πρᾶγμα θ' ἀποβῇ εὐκρινέστερον διὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ χωρίου: «Τὸ θυμικόν («θυμὸς») φαίνεται νὰ ὑποτάσσεται (=«ὑπακούειν») εἰς τὸν λόγον· τοῦ συμβαίνει ὅμως νὰ ὑπακούει ἐσφαλμένως («παρακούειν»)»¹¹, ὅπως οἱ πρόθυμοι ὑπηρέται οἱ ὁποῖοι, πρὶν (καλὰ-καλὰ) ἀκούσουν μιὰν παραγγελία, σπεύδουσαν («ἐκθέουσιν»), μ' ἀποτέλεσμα («εἶτα») νὰ ἐκτελέσουν ἐσφαλμένως («ἀμαρτά-

10. Ρηματικός τύπος ἐν χρήσει ἤδη παρὰ Πλάτ., *Κρίτ.*, 48 c· *Γοργ.*, 466 c· 469 a· *Φαῖδ.*, 58 b· 62 c· *Πολιτείας Η'*, 565 e.

11. Πέρα τῆς σημασίας τοῦ «κατανοεῖν ἐσφαλμένως», ὅπως ἐδῶ, «παρακούειν» ἐνδέχεται συχνάκις νὰ προσλαμβάνει καὶ τὴν σημασίαν τῆς «ἀνυπακοῆς». Πβ. Πλωτίνου, *Ἐνν.*, I, 1, 9, ὅπου ἡ πλανωμένη νόησις «οὐκ ἀνέμεινε τὴν τοῦ διανοητικοῦ κρίσιν». Πβ. E. Moutsopoulos, *The Idea of False in Proclus, The Structure of Being. A Neoplatonic Approach*, ed. by R. Baine Harris, Norfolk (Va.), Old Dominion Univ., Internat. Soc. for Neopl. Studies, 1982, σσ. 137-139, καὶ 174-176, σσμ. 16.

νουσι») τὴν προσταγή, καὶ (ὅπως) τὰ σκυλιὰ τὰ ὁποῖα πρὶν (καλὰ-καλὰ) διακρίνουν («σκέψασθαι») ἂν (ὁ ἐπισκέπτης) εἶναι φίλος, (ἀπλῶς καὶ) μόνον ἂν θορυβήσει, γαβγίζουσι»¹². Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον «θυμὸς» μὲ τὴν σημασίαν τοῦ «θυμικοῦ», ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σύνολον τοῦ χωρίου¹³. Ὡστόσο, κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου μέχρι τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος, ὅπου τοῦτο τὸ πρῶτον μαρτυρεῖται¹⁴, ὁ ὄρος «θυμὸς» ὑπέστη σημασιολογικὴν διολίσθησιν, ὥστε κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα, διὰ τὸν Moerbeke καὶ τὴν ομάδα του, νὰ σημαίνει «ὀργήν». Ἐσφαλμένως ἄρα εἰς τὸ λατινικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ὁ Θωμᾶς εἶχεν ὑπ' ὄψει, κεῖται «ira», «ὀργή». Ἡ σημασιολογικὴ διολίσθησις ἐξηγεῖται ὡς ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ πῶς ἡ ὀργὴ συνιστᾶ μέρος τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ θυμικοῦ (pars pro toto). Συνεπῶς, ὁ Ἀριστοτέλης οὐδόλως μνημονεύει τῆς ὀργῆς ἐν προκειμένῳ. Ἀπόδειξιν τύτου συνιστᾶ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον «ὀργή» ὅταν πράγματι περὶ ὀργῆς πρόκειται¹⁵. Οἴκοθεν νοεῖται ὅτι ἡ μετάφρασις τοῦ ὄρου «θυμὸς» διὰ τοῦ ὄρου «ὀργή», ἐσφαλμένη προκειμένου περὶ χωρίου τοῦ Ἀριστοτέλους, υἱοθετήθη ἀρχικῶς μὲν ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ, ἐν συνεχείᾳ ὁμως, ἀκρίτως, καὶ ὑπὸ τοῦ Κυδώνη λόγῳ, τῆς προτεραιότητος τὴν ὁποίαν ὁ τελευταῖος ἀποδίδει εἰς τὴν πιστότητα τῆς ἰδικῆς του μεταφράσεως τοῦ κειμένου τοῦ Θωμᾶ. Ὁ Κυδώνης ἀναμφισβητήτως ἔχει τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸ ὀφθαλμῶν. Δὲν ἔχει θέσιν ἐδῶ τὸ τοῦ Ὁρατίου «et idem indignor quandoque bonus dormitat Homerus»¹⁶. Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ ἀναλυτικῶς

12. Πβ. ἤδη Ὁμήρου, Ὁδ., θ 289· πβ. Françoise Bader, L'homme et la bête, le cuit et le cru, *Diotima*, 30, 2002.

13. Πβ. Ἀριστ., *Τοπ.*, Δ 5, 126 a 10: «ἐν τῷ θυμοειδεῖ». Ἐπὶ τῆς ἀμφισημίας τοῦ ὄρου, πβ. Chr. Rowe, *The Treatment of Anger in Aristotle's Ethics and Rhetoric*, *Πρακτικά τοῦ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη*, Ἀθήνα, «Τὸ Λύκειον», 2001.

14. Πβ. ἤδη Εὐστρ. Νικαίας (1050-1120), *Corpus Arist. Gr.*, τ. XX, σ. 259, 32-33: «θυμὸς γάρ ἐστιν ζέσις τοῦ περὶ τὴν καρδίαν αἵματος δι' ὄρεξιν ἀντιληπῆσεως». Πβ. Αἰμ. Ξανθοπούλου, *Νεοπλατωνικὲς ἐπιδράσεις στὸ ἔργο τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας*, κεφ. Περὶ ψυχῆς (ὑπὸ ἑκδ.).

15. Πβ. *Περὶ ψυχῆς*, A 1, 403 a 7 καὶ 26: «ὀργίζεσθαι, πάθος μετὰ σώματος»· πβ. *Ρητ.*, B 19, 1393 a 2. Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ὀργῆς, πβ. *Περὶ ψυχῆς*, A1, 403 a 30· Ἡθ. *Νικομ.*, Δ 11, 1125 b 26: «μεσότης περὶ ὀργᾶς»· 1126 a 16: «κατέχειν, πέψαι ἐν ἑαυτῷ τὴν ὀργήν»· Ἡθ. *Νικομ.*, E 10, 1135 b 29· 15, 1138 a 9· H 7, 1149 b 20· πβ. *αὐτόθι*, B 9, 1109 b 16: «πῶς, τίσιν ὀργιστέον». Εἰς ὅλ' αὐτὰ τὰ χωρία (καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ἀκόμη) ὁ Σταγειρίτης ἐπιμένει ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ ὀργὴ εἶν' ἐφικτὸν νὰ συγκροτηθῇ καὶ νὰ μετριασθῇ χάρις εἰς τὸν λόγον. Πβ. E. Moutsopoulos, *Variations sur le thème du kairos. De Socrate à Denys*, Paris, Vrin, 2002, κεφ. Kairos et comportement chez Aristote, σσ. 78-84.

16. Hor., *De arte poetica*, σσ. 358-359.

ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκφερομένη πρότασις («ἀκούειν μέντοι... παρακούειν δὲ») μεταφράσθη στὴν λατινικὴν, κ' ἐν συνεχείᾳ στὴν ἐλληνικὴν, μὲ τρόπον συνθετικὸν («non perfecte audit»), «οὐ τελείως ὑπακούει»).

Μέχρι τοῦδε, εἶχα σημειώσει περιπτώσεις συγκεκριμένες ὅπου ὁ Κυδώνης διορθώνει ἐπιτυχῶς, ὡσάκις δύναται, τὸ κείμενον τοῦ Θωμᾶ, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὅσα ἐδῶ προηγῶνται ἀναφέρονται σὲ περιπτώσεις ὅπου ὁ Κυδώνης υἱοθετεῖ οἰονεῖ ἐν πᾶσι τὸ κείμενον τοῦ Θωμᾶ, ὅχι δίχως ν' ἀποτολμήσει ἕνιες παραλλαγές, ἔχοντας προηγουμένως προστρέξει στὸ ἀριστοτελικὸν κείμενον, παρὰ τὶς προτεραιότητες ποὺ ἔχει θέσει εἰς ἑαυτὸν, κὶ ἀποκλειστικῶς λόγῳ ἐπιζητήσεως τῆς τελειότητος. Ὅπωςδὴποτε, ὁ Κυδώνης ἐκπροσωπεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ, καὶ μόνος, ἀρχικῶς, μιὰν ἐποχὴν ἐντόνων ἀνταλλαγῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς φιλοσοφίας μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Δύσεως, ἐποχὴν ποὺ διήκει μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Οἱ ἀνταλλαγές αὐτὲς ἀπέβησαν ἄκρω γόνιμοι κ' ἐπαγγέλλονται μιὰν περαιτέρω αὔξουσαν ἀμφοτέρωθεν γονιμότητα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

RÉSUMÉ

Un compromis bien tempéré: De Thomas d'Aquin à Aristote, à rebours. Initiatives et engagements.

Le moment historique du commencement de la philosophie néohellénique fait l'objet d'une sérieuse controverse: pour certains, il se situe au siècle des Lumières; pour d'autres, lors de la prise de Constantinople. Toutefois, si l'on veut déterminer ses origines, on doit prendre en considération la première assimilation créative de la pensée occidentale par les Grecs. On doit donc s'orienter vers l'année 1355, quand Démétrius Cydonès entreprit la traduction, en grec, de la *Somme théologique* et de la *Somme contre les Gentils* de Thomas d'Aquin. On peut noter ici un double mouvement qui consiste en l'introduction de la philosophie occidentale en Grèce et son intégration au sein de la pensée grecque. En témoigne le fait que Cydonès essaie de traduire fidèlement Thomas tout en demeurant également fidèle à Aristote toutes les fois où il s'agit de le citer. Cet effort de Cydonès devient évident à travers notre examen minutieux d'exemples concrets, choisis dans le texte de la traduction et confrontés avec le latin de Thomas, en procédant aux rectifications requises. Finalement, Cydonès apparaît comme le tout premier représentant d'une période d'échanges philosophiques intenses entre l'Occident et la Grèce, et qui se prolonge jusqu'à nos jours.